

СОЛУН ЧАҢЧЫЛДЫҢ ЭГЕЗИ

Каа-Хем кожуунун Кызык деп чурумалдыг чараш черинге июль 20-21-де ТР-ниң кожуннар болгаш хоорайлар чагыргаларының төлээлериниң следунга 14 команда киришкен. Монгун-Тайга, Бүр, Чаа-Хөл, Таңды кожуннарының төлээлери кээп шыдааан. Слеттун программасынга хол бөмбүүн, шыдыраа, хүреш, хендир тырттары, моондактар эртери кирген.

Слеттун культура талазы-биле кезээнге Каа-Хем кожуунунун культура юлизииниң уран чүүп концерти, этт шийтээр конкурс, "фитобар" конкурсу, орус, тыва дылдарга ыры, кожамыктар күөседири, шоодуглар, басня номчуру кирген.

Ийи хүн үргүлчүлээн демиселдин түнелинде хол бөмбүүнге бирги дөрт черия Сүт-Хөл, Тес-Хем, Бай-Тайга, Каа-Хем кожуннарының төлээлери алган. Моондактар эртеринге ак-довуракчылар тийлээн, ийигизинде – эривчилер. Шыдыраага Ю. Д. Сengelов (Ак-Довурак) тийлээн. Хендир тырттарына

каа-хемчилер мурнаан.

Хүреш улуг соңуургалды болдурган. Сүт-Хөл кожуун чагыргазының төлээзи Аңчы Монгуш шүүлген, Улуг-Хемден Владимир Дамдын үжүрлөшкөн. Эртине Данзы-Белек болгаш Андриян Лойгу (Каа-Хем болгаш Эрин) тийлелгеже чүткүлдүг чараш хүрешкен, олар үшкү-дөрткү черлерин ээлээн.

Слет соңуурганчыг, организастыг эрткен. Кожуун, хоорай чагыргалар төлээлериниң ийги следу база бир солун чаңчылдыг эгезин салган.

Надежда ЭРГЕН.

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 85 (16390)

2001 чылдың июль 24, вторник

Ат салган шагы 20.00

Садар өртөө 3 рубль.

КАДЫКШЫЛ ДЭЭШ

ЭМНЭЭШКИНДЕ — ЭҢ НАРЫН

ТЕХНИКАЛАР

БУРУНГААР БАЗЫМ

Бистиң республикада эң-не сөөлгү үениң дериг-херекселдери-биле чепселеттинип дериттинген эмнелгеге – бүүрек аарыгларын эмнээр тускайлаттынган республиканың дугаары 3 эмнелгези хамааржыр. Ук эмнелге ажыттынгаш, чартык чыл четкен бе, ынчалза-даа маңаа эмнелгесин аарыг кижилерниң оочуру тургустунган. Ындыг болзажок хенертен база хоочурап аарааннарны дораан хүлээп ап, эмнээшкенин чорудуп турар.

Бүүрек – кижиниң организмде улуг рольду ойнап турар кол органның бири. Кожуннар бүүректерниң ажылдаары суларал аараанда ийкеп азы кемдээнде бүгү мага-ботка өскерлишкенин эгелээр. Чүге дизе бүүректер – кижиниң мага-болудуна "артык" суук чүлдери, сугларын, дустарын ылгап үндүрер кол шимчедикчи күш. Ындыг болганда кижиниң болуун эң кол байлаа – кадыкшылын кадагалап, быжыктырып чорудуп күзүңгү. Эрткен чылдарын сан-чурагайларындан алгаш көргө, Тывада бүүрек аарыгларын аарып чорук россияжи ортумак көргүзүлгөдөн улуг улус аразында 1,7 катап хөй, а уруглар ортузунда аарыры эвээш-даа болза, хоочурап аарааннар 2,2 катап хөй болуп турар. Ынчалза-даа сөөлгү 2 чылда улуг улустун ортузунда аарып чорук 1 катап өскөн болза, хоочурап аарыгыг улустун саны кызырылган. Ол чүнү көргүзүп турарыл дээрге, улуг улустун аразында аарыгны эге чаалаздында тодарадып эмнээр чорук эки байдалда дээрзин, а бичин уруглар аразында ол ажыл "аскал" турарын херечилеп турардыр.

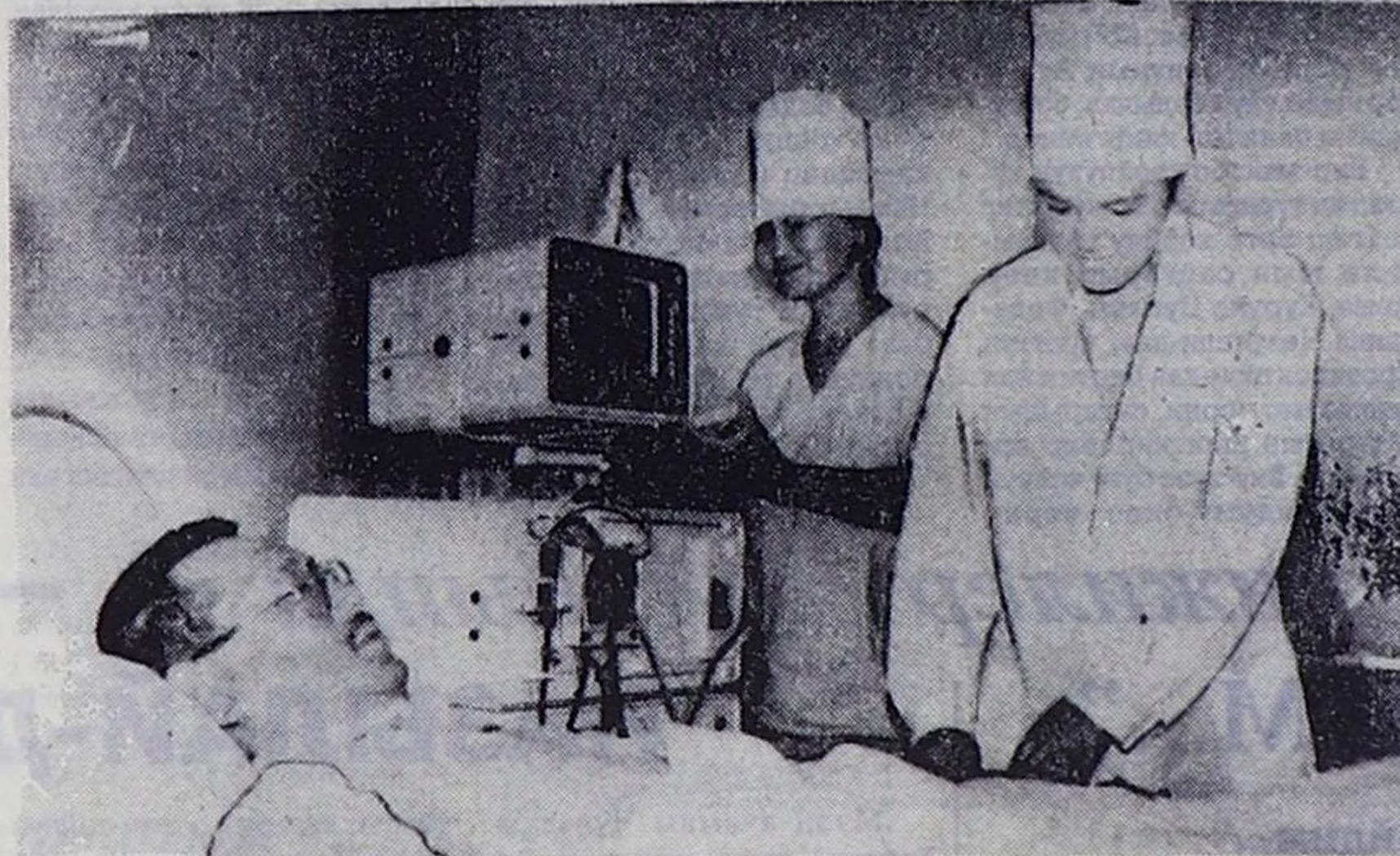
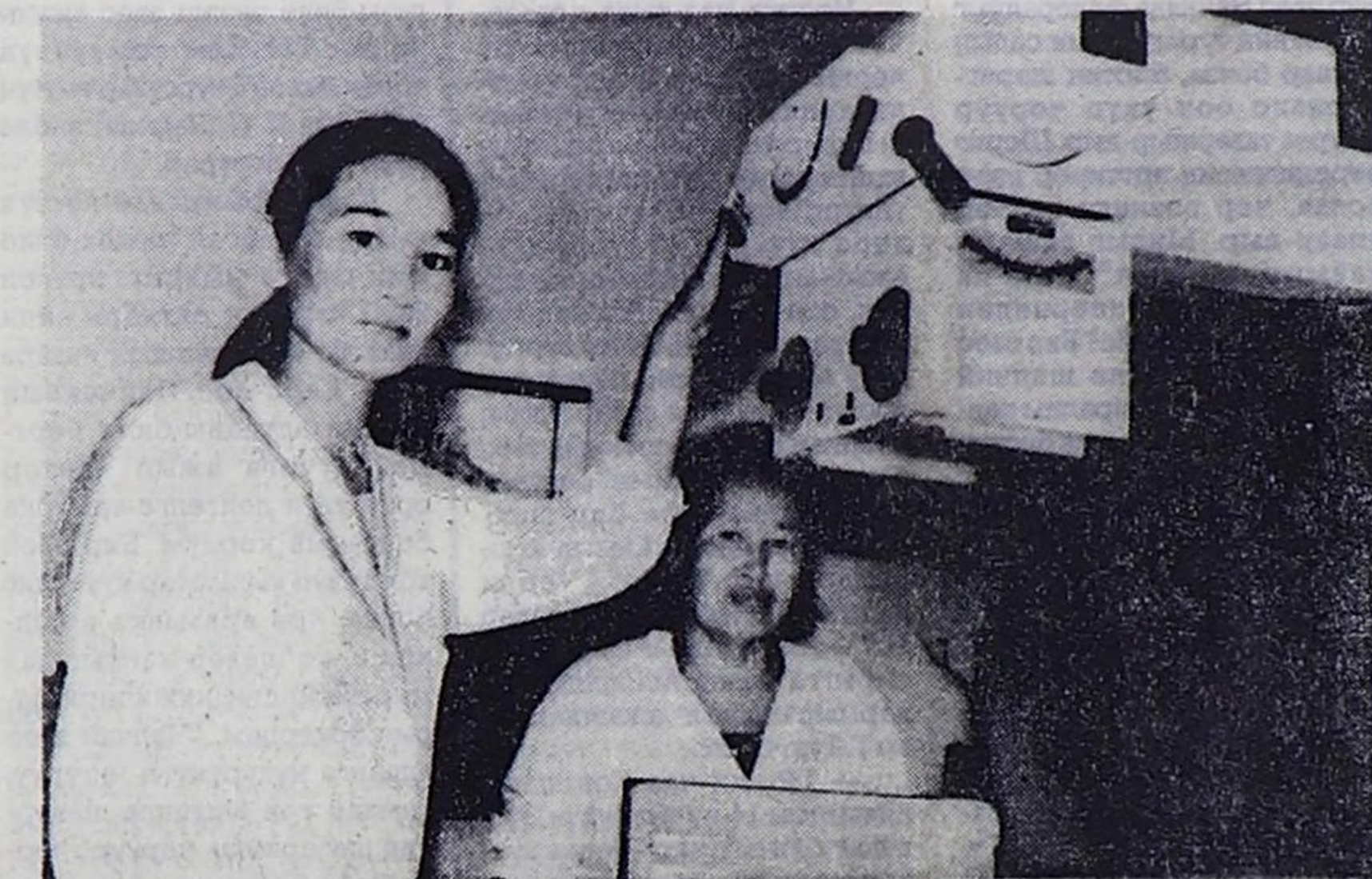
Республиканың 3 дугаар тускайлаттынган эмнелгези ажыттыгыже, бүүректери аарыг кижилерни республика эмнелгезинин урология салбырыга эмнеп турган. Аңаа чүткө 10 оруннары аңгылаан турган болза, бүдүн республикадан кээп турар эмнедир күзүлдүг кижилерге улуг шалтаразыннарны болгаш бергедээшкенин тургузуп турган болза, ам байдал өскөрүлгөн. Үш кыт чаагай-жыды туттунган улуг, делгем, чырык эмнелгеге аарыг кижилерге таарымчалыг бүгү

байдалдар тургустунган.

Эмнелгениң адаккы кадында биохимиктиг бүгү анализтерни алгаш, түнелдерни үндүрер клиниктиг лаборатория ажылдап, эмчи кадрлары-биле четчелеттинген. Ында дыка хөй эмнелге черлериниң күзели – герман фирманың "AVTOLAB" аппараты бо чоокку үеде ажылгалап кирер. Бо аар өртектег сөөлгү үениң аппаратын ТР-ниң Чазанын, ыялап-ла медицина камгаладыла фондунун база Кадык камгалам амыгынын деткимче дузазы-биле салып алгаш, ажылгалап кирип салган. Бо аппаратын күчүзү-биле чүткө 1 шактын дугузунда 600(1) кижиниң ханын бүгү көргүзүлгөдөн шинчилеп, түнелдерин илередиң бээр аргалыг.

Эмнелгениң бирги кадында нефролог эмчилерниң күлээп алышканы, хүндүс сыгаргышкын өрөөлү, стоповая болгаш ажылгы кабинеттер бар. Ында эмнелгеге чыдар улусунга ужуражым, эмчиде кынадыл келген улустарга таныштырылган жуудустары, санбюлеттерни каастап асканы онзагай.

Эмнелге сөөлгү үениң эң нарын техникалары-биле чепселенген болгаш эң-не берге дээр байдалдыг аарыг улустарны безин күлээп ап, "Браун", "Гамбра" дээр ышкыш аппараттары дузазы-биле организмниң арытлаашканын кылып турар. Кажан бо нарын херекселдерни хан-дамырже дорт кожуп, хандан, мага-боттан хоралыг бүдүмелдерни арытлаан соонда, аарыг кижини дүрген сегереп, эки түнелдерни көргүзүп турары кайы-даа талага өөрүнчүг. Ол нарын аппараттарын "эпелери", эмчи сестралары Аида Кызыл-олопова Монгуш, Марина Михайловна Хомуш-

кута аарыг улус "четтирдиш" дээр өөрүшкүнү сестерин чеже сөглөвээн дээр. Бо-ла гемодиализ салбырында дүрген болгаш планныг кезишкенин кылып, эрежож чутула эмчи дузазын көргүзүп эгелээни эки. Оң мурунда чылдарда бо эмчи дузазын алыры-биле сонгаар хоорайларын эртем төптөрүнче аарыг кижилер хөй удаа чоруп, улуг чарыгдаларны үндүрүп турган болза, ам бо бүгүн Тывада эмнелгези, боттарымыстың-на эмчилериниң дузазын алыры кайы хире чоргааранчыг-дыр.

Оон аңгыда эмнелге сөөлгү үениң рентген, УЗИ аппараттары-биле бүгүн хандыр-тыгган. Аарыг кижиниң чыдып алган соонда, оң шупту анализтери, көргүзүлгө 1,5-2 шак болгаш эмчинин холунда белен турар болгаш ол-ла дораан чогуур эмнээшкенин ап эгелээр таарымчалыг.

Бо бүгү таарымчалыг байдалдарны тургузуп, аарыг улус-

тарга буянын ачы-дузаны көргүзүп чорур эмчилерге, кол эмчизи У. А. Дырты-оол, эмнээшкын талазы-биле оралакчызы А. Ш. Ооржак-Бодур, гемодиализ салбырының эргелекчизи М. Н. Санчы, методиктиг ажылды организастаарының талазы-биле кол эмчинин оралакчызы Ч. К. Кулар болгаш эскелерни-даа чоргаарал-биле адап болур. Эмнелге ажыттынгаш чыл четпээ. Ынчангаш, кандыг-даа албан, организация черлери-биле бир дөмей, мурнунда салган соругталар улуг. Эмнелгениң бичин уругтар эмнээр салбырыга булчу-гашты ажыдып, уруглар номнары, ойнаарактар, дериг-херекселдер-биле четчелээри, хүндүс стадионары, бүгү талазы-биле дериттиип, четчелеттинген төлөвилриг өрөөлдерни ачкандары, күзүлдүг кижини көргүзүп келгеш эмчи шинчилелерин (анализтери, УЗИ-ни, рентгени) төлөвилриг эртип ап болур арганы

тургузары дээш, планнар-ла хөй.

Берге үеде бут кырынга туруп, бүгүн четчелеттинген бо эмнелге чери – келер үеде чүткө эмнелге албан чери эвес, а эртемниң база төзү болзун деп күзүлгөдөн берге эмчилер-биле байырлашкыш, чоруптум.

Шынап-ла, бо эмнелгеге ажылдаарында-даа, эмнелгеге-даа таарымчалыг байдалдар барын караам-биле бүзүрөп көрдүм. Эмчи бүзүрү боттары кабинеттерлиг, палата бүзүрүгө 2-3 кижини чыдар боорда, аңгылаштырган арытлаан, чунар черлерлиг, сөөлгү үениң эт-херекселдери-биле дерезин чылып, чырык, делгем... Бурунгаар базым.

Айлаң МОНГУШ.

ЧУРУКТАРДА: республиканың 3 дугаар эмнелгезинин лаборантызы А. Кызыл-оол, санитарка Т. Ооржак-Бодур, эмчи сестралары А. Монгуш, М. Хомуш.

Василий БАЛЧИЙ-ООЛ-ДУҢ тырттырган чуруктары.

ХҮНДУЛУГ НОМЧУКЧУ!

2001 чылдың үшкү кварталында "ШЫН" солунга ЧАҢЧЫЛГА өртөө мындыг:

ХУУ УЛУСКА

3 айда — 64 рубль.

1 айда — 21 рубль.

АЛБАН ЧЕРЛЕРИНГЕ

3 айда — 80 рубль.

1 айда — 27 рубль.

ДҮРГЕН ЧАҢЧЫЛГА

Хүндүлүг номчукчу! Республиканың болгаш хоорайның почта салбырларына чеде бергеш, "ШЫН" солунну неделяның азы айың кайы-даа хүнүнден эгелеп, чаңдып ап болур силер.

ДҮРГЕН ЧАҢЧЫЛГА — силерге эпиг болгаш ажыктыг!

БИСТИҢ СОЛУНГА ЧАҢЧЫЛГА АП БОЛУР

Кижиниң амьдыралында кандыг байырлардар турбас дээр:

Төрүттүнген хүн

Куда-дой

Кандыг-бир улуг ат-алдарга четкени

Ынчангаш өңүт, өң чок кылдыр парлаан

■ ЧАЛАЛГАЛАРНЫ,

■ ХҮНДУЛЕЛ БИЖИКТЕРНИ,

■ БАЙЫРЛЫГ АДРЕСТЕРНИ

"ШЫН" солунга кыска хуусаада, чик өртек-биле, эки шынарлыг кылдыртып, чаңдып ап болур Силер.

Тел. 3-41-16; 3-36-82.

СИЛЕРНИ ЧАЛАП ТУР БИС.

Тыва Республиканың Тере-Хөл кожунун тургузар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫНЫҢ (ПАРЛАМЕНТИЗИНИҢ) ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Конституциясының 139 чүүлүгө, "Тыва Республиканың административтиг-девискээр тургузуун дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузунун 7 чүүлүнүн 2 пунктунунга, 12 чүүлүгө дүүштүр Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) ДОКТААДЫРЫ БОЛЗА:

1. Тыва Республиканың Тере-Хөл кожунун Кунгуртуг суурда төптүг кылдыр тургузар.

Шынаа сумузунун болгаш мурнунда турган совхозтарны, Эми, Балыктыг, Каргы, Чыргалаңды кедээ суурларын

черлерин, а ол ышкаш картазын болгаш оон бижимел тодарадылганын езуугаар еске-даа черлерин ук кожунун административтиг-девискээрлеринче кириер.

2. Тыва Республиканың Чазанга 2001 чылдың октябрь 1-ге чедир Тере-Хөл кожунга прокуратура, суд, милиция органнын болгаш еске-даа девискээр органнын тургузары-биле холбашкан организастыг, экономиктиг база саң-хөө айтырыгларын шийирлээрин дагзыр.

3. Тыва Республиканың Төп сонгунда комиссиязы хоойлужудулуга дүүштүр

Тере-Хөл кожунун муниципалитет сонгудаларын белеткээрин болгаш эрттерин организастаар.

4. Бо доктаал Төлөлекчилерниң чогуур тус чер хуралының шийтири-биле белеткеттинген, Тере-Хөл кожуну-биле кызыгаарлажып турар кожуннарының чурттап чонунун чөпшээр-жилгезин алган үезинден эгелээш, күштүг болуп кириер.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) Даргазы Ш. КАРА-ООЛ. Кызыл хоорай 2001 чылдың июль 19 №1193.

Соолгу шакта

■ Делегейин сайзыраңгай 8 чуртунун удуртчуларын Генуяга (Италия) эрткен шуулганын ажылап дооскан. Аңаа РФ-тин Президентизи В. Путин киришкен. Курүүлөр удуртчулары ук шуулганга делегей хөгжүлдезинин айтырыгларын чугаалашкан, бот-боттарынын аразында ужуражылгаларны эрттирген. Шуулган бооп турар үеде, 150 муң ажыг анык кижилер делегейде амьдыралдыг дең-дески эвес бооп, чамдык чурттада чонун, ылангы аныктарының, амьдыралы аргажок бооп турарына уруланган, үш кижини амы-тыннандан чарылган.

■ Мындыг байдалды барымдалаш, сайзыраңгай курүүлөр адым, берге чурттага саң-хөө дузазын көргүзүлгөдөн шийтирилээр. Чижээ, АКШ 600 млн. долларны, Россия 20 млн. долларны дузалаар. РФ-тин Президентизи шуулганга киржилгезин эки түнелдиг болган деп журналистерге дыңнаткан. Чедир шийтирилтенинмээ чүүлдер

база бар, ылангы АКШ-биле харылзааларда чамдык чүүлдер бар, оңу бо күзүн АКШ-ка албан чорунун үезинде үзе шийтирилээр деп, В. Путин дыңнаткан.

■ Грозныйн Тийелге кудумчузунга федералдыг шеригниң 5 солдатын снайпер боолаш, өлүргөн. Нитизини биле сөөлгү үеде федералдыг 12 шериг албаныглар өлүрткен.

■ Свердловск областа хем кежир көзүрүг тулуу чоруп турда, көзүрүгүн ооргазы сынгандан 4 тудугу амы-тыннандан чарылган.

■ Бурят республиканың Гусино-Озерск (Өдүрөктер-Хөлү) суурун чоогунда шериг складтарына улуг частынышкын болган. Чоо-

гунда чурттакчылыг суурларын чонун өскээр көжүргөн. Кышкып, чазылган снарядтар, ок-чөмзөк, харын-даа бичин ракеталар ол чокта кижилеринин огородтарына, бажындарынын чанынга дүжүп турган. Ам ук частынышкынның уржуу чайлаан. Салерлар чазылган, чазылбаан снарядтарын чайлап, өскээр көжүргөн чонну бажындарынче дедир келдирип эгелээш. Частынышкынның ужурун истеп эгелээш.

■ Баренцево далайда 100 метр төрөң черде чыдар "Курск" атомнуг хемени уштур ажыл эгелей берген. Баштайгы хүнде суг алаанга ажылдаар 18 кижини аштыкче кирип, бүгү чүүлдерни тодараткан. Ында чазылбаан ракеталар, миналар чок деп дыңнаткан. Чоокку хүннерде хеменин мурнуу кезээн одура кезери биле ол-бо черлерде үттери кылып турар. Ону колдунда россия специалисттер боттандырып турар, а өске чурттарның специалисттери хайгаарал, дузалаар ажылдарда хаара туттунган. (АГЕНТИЛЕР МЕДЭЭЛИРИНДЕ).

Дыштаныр хүннерни шилчидер дугайында ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫНЫҢ (ПАРЛАМЕНТИЗИНИҢ) ДОКТААЛЫ

Күрүнө байырлары — Тыва Республиканың Хүнү-биле холбаштыр бүдүрүлгелерге, албан черлеринге, организацияларга ажылды болгаш хамаатыларын дыштанылганын организастаарыга таарымчалыг болур кылдыр Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) ДОКТААДЫРЫ БОЛЗА:

1. 2001 чылдың августун 11, 12 дыштаныр хүннерни 2001 чылдың августун 13, 14 хүннеринче шилчидер.

2001 чылдың августун 13, 14, 15-ти дыштаныр хүннер кылдыр санаар.

2. Бо доктаал ону албан езуу-биле парлаан хүнүнден күштүг болуп кириер.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизинин) Даргазы Ш. КАРА-ООЛ. Кызыл хоорай 2001 чылдың июль 19 №1196.

Чер — чөмгөрикчивис ЧОГААЛЧЫЛАР ДУВУРЕП ТУРАР. А БИСТЕР...

Эрге-чагырга өскөрлөргө, ооң кол айтырынга чери канчаар ажылгаар тургустунуп кээр деп, төөгүдөн бээр угааныг кижилер чугаалап чораан. Ону Россиянын чурттал эрткен төөгүзү бадыткаар. Феодализм үезинде черге хуу өңү тургустунган, капитализм үезинде чер чүтлө өңүчү ренгит болурундан аңгыда, ооң байлаан кам-хайра чок ажылгап турган, социализм үезинде чер күүненин болгаш бүтү чоңуң өңүзү, социал камгалалы болуп турган.

Кижилер төрөлгөсүнүн төөгүзүндөн ап көөр болузувуса, чер кижилерин чурттаарынын материалдык баазаны болурундан аңгыда, чөптүг болгаш чөптүг эвес хан төөгүшкүнүг дайыннарын үнөр дөзү болуп турганы таварыпта эвес. Россияда чер дугайында айтырыг ам база катал чиди-биле тургустунуп келген. РФ-тин Чазак даргазы М. Касьянов, Экономика камызынын сайыды Г.Греф Чер кодексинын төлөвиледин Күрүнэ Думазыне кириген. Кол черде — чери садарынын айтыры тургустунуп келген. Төлөвиледин бирги номчулганында Күрүнэ Думазында депутаттарын 9 фракциянын 7-зи чери садар дээш 251 үн-биле бадыйлап алган, орта чүтлө коммунистер биле Россиянын Аграр партиясы чери саптас дээш бир үн-биле удуур бадыйлаанар. Июль 14-те Күрүнэ Думазыга ол-ла хоойлуну ийи номчулганында чери садар кылдыр баса бадыйлап алганар.

Сөөлү үедө РФ-тин Чазанын Күрүнэ Думазында юрип турар хоойлалары амгы үедө бөдүн россиянарнын септикин дүгүрттес арга чок аларган. "Бир эвес чери садар дугайында хоойлуну хүлээп алыр болузувуса, Россияны садыканыыс ол-дур" — деп, Россиянын Аграр партиясынын улдуруткучу Харитоновтун чугаалап турары чөптүг. Чурттаалга-коммунал ажыл-агымында реформа, бөдүн чоңу чурттап орап бажыңындан үндүр сывыраңга чедирип кээри чайлаш чок болу берген. Чоктаа чаа Күп-ажыл кодексинын дугайында хоойлуну чугаалап көрүп турда, ында 8 шак ажыл хүнүн кирибээн, бөдүн ажылчалык эргезин ыңгалдыр шуут казып турары эддептиг.

Бо удаада Чер кодекси-нин дугайында хоойлуга хамаарыштыр бодумун бола-ламын илереп көрөйн. Черге хуу өңү тургузары — эң-не айылдык айтырылганын бирээзи. Ажыл-биле чугаалаарга, ол айтырыг Күрүнэ Думазыда чөөн-даа, барын-даа үзүлдү депутаттарын айтырымы эвес, ол бүтү нациянын, россиянарнын айтырымы болуп ужурулуп. Бир дугаарында, кандыг чер кымын өңүзү болуп ужурулуп деп айтырыгы шуут дору-биле тодаралдыр эргежон чугула. Чикээлээр-ге, бир кижини бажыңынын чанынга гараж, оң-биле чергелештир садик дээш өске-даа күрүнэ дугуларын турган болза, ол бажыңын ээзи ол чери садып апарган болза, демги дугуларын канчаары? Садып алган кижиге аренда төлээр бе дээш, дыка хей нарын айтырылган, маргылдаалар моон үнүп келир.

Бажың чанында болгаш дача уастоктары ажырбас садып болгаш-ла. Ыңгалза-даа ол черлерин адаанг алдын, мөңгүн, хөмүр-дээш дээш, казар байлап тыштып кээр болза, ам айтырыг өскөрлөр. Чаа черин ээзи ол байлактын ээзи болу дээр-дир. Чангыс бичкектен бөзүп бугулазын-чыг айтырыг тургустунуп кээр. Россияга экономика

реформа эгелеп турган, демократтар чери фермерлерге берирен, Россия кедээ ажыл-агый продуктулары-биле шуут байыг бээр деп алгырыштыр турдулар. Ол дээш фермерлерге чүтлө чери эвес, хей акшаңын чөптүг берген. Ол чөптүг чаа тыштып келген фермерлер көрдүгөн сорулгазынга ажылгаалаан, түнелдинде чуртта кедээ ажыл-агый бугурулгелеринин бугуру турар продукцизында фермерлерни кирип турар үлүг 10-12 хуу болуп турары канчал-даа таарышпас.

Кандыг-даа ажылчын фермер азы араг кижиге бо хүннерде кедээ ажыл-агыйга ажылгаалаар кызар-чаар чүтүлдерин, кедээ ажыл-агый техниказын, минералдык чөмүшчүлүгелерин болгаш транспорттун өртөөнө дүштүр орулгалыг ажылдап шыдавас. Америкада фермерлер орулгалыг ажылдап турар, чүте дие олар күрүндөн 50 хуу дет-жүмчөн ап туралар. А Россиянын бюджетинде аграр секторга дет-жүмчө бээрине чүтлө 1 хуу көрдүгөн, ол өөредилге, өртөм болгаш культурада көрдүгөн хөрөңгиден каш каттап эвээш. Бистик хөлүн эрткен реформаторларымыс чери хуу өңү кылдыр фермерлерге берирен, ону садып-сайгарыңче

шилчидирер, ыңчан кедээ ажыл-агый чечектели бээр деп шуугагыш туралар. Көдээнин ажылчын кижилеринде бөгүндө чер садып алыр акша чок. Бир эвес чери садар апар болза, күрүнэ акшаңын чогуур үезинде оор-лап четтигипкен байлар, "чаа орустар" дигип чугаалажырымыс "бугурут" арга-биле байып алган кижилер, кем-херек-биле холбашкан хулганнар кедээ кижилерин таварыштыр чери садып апаар. А көдээнин ажыл-ишчи кижилери оларнын кулдары болу бээр чайлаш чок.

Россиянын агаар-бойдузу калың-дошкун, орта чер ажылы чорудары ыңдыг-ла амыр эвес. Борта чүтлө коллективтиг ажыл-агый, күштүг техника, күрүнениң улуг дет-жүмчө-зин ап тургаш, чер ажылын сайырадып болуп. Ону социалисттиг ниетилеп бадыйлаан болгаш. Борта мындыг чүтүлдү демделеп каары артык эвес: бир эвес кедээ ажыл-агыйын эң-не тараалан черлерин садыптар болузувуса, ол черлер агротехниктиг хандырылганы чогуур дет-жүмчө-зин чедир албас, а ыңчан национал халлап, ааш-чөм кризиси, аш-чүт болганы ол.

Россиянын девискээринин 62,0 хуузу арга-арыг ээлеп турар, 25,7 хуузу кедээ ажыл-агыйга хамаарылгалыг, суг фондузу 1,6 хуузу, үлөттүгү, транспортка, харылзаага болгаш өске-даа черлерге хамаарылгалыг черлер 1,0 хуузу, онза камгалалдык черлер 1,9 хуузу, чурттажылыг черлер 1,1 хуузу, чериң кизи куулаарылыгында 6,7 хуузу хамаарыштып турар. А бистик девискээринин 62 хуузу арга-арыг ээлеп турар болганда, арга-арыгы черлерни садып бе деп, айтырыг чайгаар-ла тургустунуп кээр. Бо талазы-биле политиктиг тайылбырлакчы, чогаалчы Льюис Нуджин мынчаар тайылбырлаан: "Арга-арыг — ол чер шөлү эвес, ол дээрже эколог-тук девискээр-дир. Арга-арыгын шөлүндөн чер кырынын амдыралыг хамааржыр. Ол боду арга-арыгын хуу өңү кылдыр садыпкан чурттаар чораан болгаш ында байдалды караа-биле көргөн кизи, ыңчангыш ыңдыг байдал бисте тыштып кел чыдарын баш удур сагындырып чугаалаан.

А бир эвес Россияга арга-арыгын хуу өңү кылдыр садып эгелээр болза, он эгелээр-ле тайгадан бистик каттаар, тоорукаар, мөөгүлээр, аннаар, балыкчаар эргезис казыттынар апаар. Ынаар баарда, хуу-өңүнүг ээзинден чөптөөрөл алыр, өртөк-үезин төлээр апаар-дыр бис. Оон суттарында эш-тири бөзүн чөптөөрөл апаар. Ол хамаанчок арга-арыгларже автоорук кылдыр, бедик вольтулуг электрик шугумун шеерде, өске-даа ажылдарын чорударда, оон ээзиниң чөптөөрөлүн алыр апаар-дыр. Шак мындыг төлөвиледин РФ-тин Чазак канчап Күрүнэ Думазыне кирип турары мени кайтадып турар.

Бир эвес бо хоойлу Күрүнэ Думазыга эрте бээр болза, Россиянын кайы-бир булуңун мөңгө-биле садып чорудулар апаар-дыр. Садып турар черин хөмчөөлү көрдүмүз, ыңчал кээрже, садып алыкчыга кызыгаар чок эргени берип турар-дыр. Түнелдинде башкарылга чок улуг чер ээлери тыштып кээр. Бо-ла бүтү чүтүлдер ат-алдарыг Россиянын бүдүн-бүрүн турарынга айылды тургузуп болуп. Ол, бир талазында, чурттуң камгалалын берге байдалга чедирип болуп. Ол хамаанчок хоойлу эзуугаар хуу кижиниң садып алган чери-биле ээзиниң чөптөөрөлү чока шим-чөптүн чорудары бөзүн хөрүлгүлү болуп турар-дыр. Бир эвес Чечняда федералдыг шеригтин турар чери садып апаар болза, бистик шериг-леривис оон үнүп чоруур ужурга таваржыр-дыр. Шериг өөредилгезин эрттирер дээр болза, чер ээзинге төлээр апаар-дыр. Ындыг акшаңы хамаарылыг черлер? База-ла үндүрүп төлөкчилеринден негээр апаар бис бе? Бир эвес чер хуу өңү-биле шилчип бээр болза, амдыралдык хандырып турган система буступ дүжөр дээрзин политиктиг тайылбырлакчылар баш удур чугаалап турар.

Июль 14-те, депутаттар кан-кулдарынын бетинде, Чер кодексинын дугайында хоойлуну ийгилиг номчулганы-биле база каттап бадыйлап алганар. Ыңгалза-даа күүсү сессия-зынга чыгып келгеш, дыка хей эдилелерни кирирени база сумелешкен болгай. Депутат фракциялары кандыг эдилелер кирирени амды-зында билинмес. Коммунистер биле Россиянын Аграр партиясы улуп бадыйлап, боттарынын саналын кириргенер.

Бир эвес бо хоойлуну хүлээп ап турарыга политиктиг болгаш эрге-хоойлу талазы-биле шын сайгарып көөр болза, Күрүнэ Думазы, Федерация Чөүлөли-даа, чурттуң Президентизи-даа бистик кол байлааныс чери, садарынын айтырымын шиктиргүүгү эргези чок. Бир эвес бүтү чоңуң референдуму-биле чери

садарынын айтырымын шиктирлеттер болза, чүтлө ыңчан ол күштүг бооп болуп. Ол референдумга кедээ-даа, хоорай-даа чурттажылары бир денге кирип ужурулуп. Референдумун айтырымын чоңуң негелдеси-биле эң-не чөптүг, шынныг, Россиянын төөгүдөн бээр туруп келген хоойлуларынга дүштүр тургузары эргежон чугула. Делегейиниң чамдык чурттарында чери хуу өңү кылдыр ажылгап-даа турар болза, оон байлаа күрүнениң өңүзү болуп турар болгай. Кыдатта чер хуу өңү болбайн турар, ол киреде Кыдат делегейиниң 6 эң бай чурттарынын санында кирип турар.

Немцов, Иваненко коммунистерни болгаш Аграр партияны чер мафиязын, ээрик суурларын, ооранын билер кохкоз деген бугуларын камтап турар деп буруулаштып турар. Оларнын биле чөптөөрөлүп шыдавас мен. Олар кайызы-даа асфальт кырынга төртүтүнгөн болгаш орта өскөн, чериниң үезин билбес, улуг политика-биле сүржүп, ааскежи дилеп чоруур кижилер болуп, кедээ чоңуң амдыралын кайың билерип ийик.

Чоктаа чаа тыва чогаалчыларынын Күрүнэ Думазында чери садарынга дүштүр хүлээп ап турар хоойлуга хамаарыштыр удурлыгынын кийгирын бир дугаарында үндүрдүлөр. Чогаалчылар бо хире дүвүрөп турда, кедээ ажыл-агый ажылдакчыларын-дан, оон аграр партиязындан чүү-даа дыңналбайн турар. Бир эвес чери садыптар хоойлуну хүлээп аптар болза, оларга киз-даа, оок-даа эвес болурушкан. "Шын" солунда "Президент-биле бир шак" деп материалда Кызыл хоорайда бир кижиге: "Черни даштыкы хамааттырга садып бе?" — деп айтырып салган, айтырымга Чазак Аппаратынын харыскалгалыг ажылдакчызы Г.Трусов:

— ТР-нин чаа Конституциянын 14-кү чүтүлүнүң 3-кү пунктузун эзууга "Черни хуу-жударынын айтырымын федералдыг хоойлаларга дүштүр чорудар. Чеже-даа кызып-кылаштып тургаш, чаа Конституция бадыйлап алырымыска, тыва чоңуң эрге-ажыны ол камгалап шыдавасы ол бе? Чамдык эштерин ТР-ниң чаа Конституциязынга хамаарыштыр маргылдаалыг айтырылганы тургузуп турганы база сонугчуларын референдумга 60 ажыг хуузу киришкени херек кырында ону бадыйлап турары ол эвес бе? Сергей ХЕРТЕК.

Чонну ажылга хаара тудар төп ХОЛ ТУДУП КИРИПТЕР БОЛЗА...

Тыва чон шаг-шаандан мал-маган-биле сүржүп, оларнын соондан халбактаанып, боттары азыранып чораанын төөгү чугаалап, амдырал бадыйлап, чуртталга көргүзүп чораанын билер бис. Тос чүзүн малчыны азырап өстүргөш, хырыныс ашта-ваан, активис элевээн болгай.

Тайга сыныңче үнөш, кат, тооруун, аң-менин четтирип, амдырап чораан. Өле баштыг өгбелерин: "Сөс сүр-бейи, мал сүр" дээр чугаа-зы ону херечилеп турар. Ам чүп? Сайзыраңгай социализм, коммунисттиг партиянын түр када азыралыга ажаанзы-рааш, амдажааш, хадын бажыңче көрүп алгаш, халбак далган негеп оораныс чажыт эвес. Кандыг-даа хепти шаан-дакы өгбелеривис боттары даарал кедип чораан.

Ам бо берге, акша-төгериң чедимес, ажыл-агый тыылы-даа үедө кижиге бүрүз дерин төп, күжүн үндүрүп тургаш, амдырап-чурттаарынын кандыг-бир аргазын дилеп тывары — үениң негелдеси. Ыңчангаш бо айтырылган талазы-биле эвээш эвес ажылдарын Тес-Хем кожуунун чоңуң ажылга тургузар төптүн (даргазы К. Л. Лапчаа) албан чери кылып турар.

Факт-барымдаазы көстүп чыдар тодаргай чижек-биле көргүзгөдөгү мындыг: эрткен 2000 чылдың октябрь айда база бо 2001 чылдың январь айда Кара-оол Лапчаанын организастааны-биле Берт-Даг суурга ажыл чоктар ортузунга делгелге-ярмарка болганын көрдүм. Бир эвес хол тудуп кылгыптар күзүлдиг болза, чон аразында ажыл-ишчи, ус-шевер кандыг-даа мергежилдин кижилери барын эскердим. "Чалчай эзер адаанга чүтүгүтүн чүтүгү, самдар тон иштинге шеверини шевери-даа чоруур" чорду, Берт-Даг суурга баштайгы делгелге 38 кижиге киришти. Оларнын аразында кандыг ус-шеверлер чок дээр! Алгы-кеш эттеп, чымчадырынын мастерлери, тыва хептер даара-рынын, хой, өшкү дүктери-биле аргыттыларынын, ыш, демир-биле казынларнын дээш, өске-даа мергежилдин ус-шеверлери бар-дыр.

Кожуунун чоңуң ажылга тургузар төптүн даргазы Кара-оол Лапчаанын ол делгелгени

Берт-Даг суурга организастай берген чылдагааны — чоңуң мергежилдериниң аайы-биле ажылче хаара тудар, сеткил-сагыжын көдүрөр дээр сорулгазы-дыр.

Ол эки эгелээшкни. Ам-даа ыңдыг делгелгелерни суурларга организастаары, ол эгелээшкни өске-даа черлер деткип, үлөгер алыры чугула деп билдим. Чон ортузунга сайгарлыкчы чорукту непередери, чоңуң ажылче хаара тудары чугула. Орта база арга, тыынтыг чорук херек.

Берт-Даг суурга ийи каттап болган делгелге-ярмаркага шылгарааннарга ажыл чоктар төвү 50-100 акшалары шанал кылдыр тыысты. Оларнын чартык-чамдын адаарга мындыг:

Борис Багаа алгы-кеш эттээринге шылгарды. Ооң ада-иези хоочун малчынар болгаш, оглун ол ажылга өөредип каан. Башкы исти сонгузү базар. Розалия Серен тыва хеп даараарынга, Василис Далаа — хой дүтүндөн, сарлык дүтүндөн хол-халтары, уктар аргыларынга, Сергей Лагба — шай халтары, мойкат идик кылырынга, Аня Тас — бөртөр даараарынга, Севээн Чооду — ыяштан кылган кылгыларга онзаланып турду.

Оларнын ол кылган чүтүл-дери чоңуңга-даа ажыктыг, орулга кирип амдыраары-биле боттарында-даа ажылчыл болуру чугаажок. Ыңчангаш Берт-Даг суму чатыргазынын даргазы Зинаида Багаа 56 ажылчыны ажылче хаара тудар дээш 42 муң рубль-биле дузалаарын кожуунун чоңуң ажылга тургузар төптөн дилээнин хандырынын Кара-оол Лапчаанын хүлээлгези деп билдим.

Ол акша-биле олар чүнү кылып, чоңа ачы-дузанын чедирерип? Тууйбу бүдүрер биче бүдүрүлгө, чугай өрттөдөгү чех, баш тааран чер, идик септээр чех, даараныр черлери ажыдар сорулгалыглар. Оларнын чоруу чогузун, чолу бүтсүн деп йөрээп артым.

Черле ыңчан кожуунун чоңуң ажылче хаара тудар төптүн даргазы Кара-оол Лапчаанын тура-сору бедик, туткан холу дүңдүг, планы хей дарга болду. Караам-биле көрдүм, кабинетинде У.Шынаа суму чатыргазынын дар-газы Владимир Мөңгени олуртуп алган арга-сөмезин каткан, чоңуң амдыралын канчал сегидип, көктүг дөңчө үндүр идерин чугаалашкан орда, таварышкан мен.

О.Шынаа девискээри — чайгаар үнөш, ситен-шир-биштиң онзагай чери, онзагай төвү. Ыңчанганда ажыл чок чоңуң ситен үнөш алаактарже мөөнөп ажилдырын сүмелешти. Эрткен чылын У.Шынаа суму чатыргазы эвээш эвес тонна ситенин мал чөмөтин бөлөткөн-даа болза, бо чылын оон хейнү кылырын дарга даандырды. Чүте дие бо чылын Тес-Хем девискээринге хар чартык метр ажыг дүшкенин сагындырды. Өске-даа суму чатыргаларына ол ажилды кылдыртырын ийи дарга чугаалашты. Кара-оол Лапчаа тараа үезинин бодунуң ажилдап орап чериниң ашказы-биле саткан, чоңа тарадырын, тарааны естүргөш, суг-биле ажилдаар далган тыртар дээрбени ажилгал киирени база чугаалап орду. Картофель, ногаа та-рыдарын база онзалалды. Оон ыңай ажыл чок чоңа кат, тоорук, мөөгү, эм ояттар чыгдыраш, кожуунун социал-хандырылга төвүгө дужаат-тырып, ол ажилды шууда-дырын утпады.

Аргаан, даараан хептер-нин дененин ам-даа көвү-дүдери шланан орду. Эң хол чедире — Шуурмака тууйбу бүдүрер чер ажилдап, ажылгалга киирери — К.Л. Лапчаанын сонгарладып болбас сорулгазы. Ол шко-лачы чоруур шаанда Алак-оол Шалык анаа тууйбу кылып, бүдүрүп турганын, ол ажилды кылдырда, машина-техника херектевезин, чүтлө ажылчын куч, кускун-хаай, лонмар, демир-хүрректөр, носилкалар хергени, тууйбу кылып чораан бир мастер хергени, ыңдыг кижиге барын, ол бүдүрүлгени бут кырынга тургузарын бодан орап дарга чорду.

"Чонум — чоорган, хөйүм — хөйлен". "Чонумунуң на экти бүдүн, хырыны тодуг ачы-жырбас" — деп, Кара-оол Лапчаа ыңчаар угадыр дарга болду. Ыңчангаш ол амгы ажылынын байдалын конугт эки билер, чүте дие ол — көрбөзүн чүвези, көдүрбөзүн хө-нээ чок кижилерин бирээзи. Өөлөт ЧИММТ.

О.Шынаа девискээри — чайгаар үнөш, ситен-шир-биштиң онзагай чери, онзагай төвү. Ыңчанганда ажыл чок чоңуң ситен үнөш алаактарже мөөнөп ажилдырын сүмелешти. Эрткен чылын У.Шынаа суму чатыргазы эвээш эвес тонна ситенин мал чөмөтин бөлөткөн-даа болза, бо чылын оон хейнү кылырын дарга даандырды. Чүте дие бо чылын Тес-Хем девискээринге хар чартык метр ажыг дүшкенин сагындырды. Өске-даа суму чатыргаларына ол ажилды кылдыртырын ийи дарга чугаалашты. Кара-оол Лапчаа тараа үезинин бодунуң ажилдап орап чериниң ашказы-биле саткан, чоңа тарадырын, тарааны естүргөш, суг-биле ажилдаар далган тыртар дээрбени ажилгал киирени база чугаалап орду. Картофель, ногаа та-рыдарын база онзалалды. Оон ыңай ажыл чок чоңа кат, тоорук, мөөгү, эм ояттар чыгдыраш, кожуунун социал-хандырылга төвүгө дужаат-тырып, ол ажилды шууда-дырын утпады.

Аргаан, даараан хептер-нин дененин ам-даа көвү-дүдери шланан орду. Эң хол чедире — Шуурмака тууйбу бүдүрер чер ажилдап, ажылгалга киирери — К.Л. Лапчаанын сонгарладып болбас сорулгазы. Ол шко-лачы чоруур шаанда Алак-оол Шалык анаа тууйбу кылып, бүдүрүп турганын, ол ажилды кылдырда, машина-техника херектевезин, чүтлө ажылчын куч, кускун-хаай, лонмар, демир-хүрректөр, носилкалар хергени, тууйбу кылып чораан бир мастер хергени, ыңдыг кижиге барын, ол бүдүрүлгени бут кырынга тургузарын бодан орап дарга чорду.

"Чонум — чоорган, хөйүм — хөйлен". "Чонумунуң на экти бүдүн, хырыны тодуг ачы-жырбас" — деп, Кара-оол Лапчаа ыңчаар угадыр дарга болду. Ыңчангаш ол амгы ажылынын байдалын конугт эки билер, чүте дие ол — көрбөзүн чүвези, көдүрбөзүн хө-нээ чок кижилерин бирээзи. Өөлөт ЧИММТ.

Эки кижилер дугайында

"... 40 ЧЫЛ БАРААН БОЛДУМ..."

"Башкы! Силернин мурнуңарга күдүк базып мөгөйдүм..."

Бодун көөргөттинмес, тогунмас, шаңнал-макталче-даа чүткүсөс, ажыл-херэңне бер-диген, араг чоңуңга ак сет-килдин-биле бараан болуп, бодунуң тавында-ла чоруур кижилерин чон аажок хүндүлээр. Ындыгларнын бирээ-зинге Борис Менниг-оолович Куулар башкы хамааржыр. Дээди өөредилге черинге чедип алган мергежи — биология, химия башкызы. Улут-Хемнин Хайыракан, Алдын-Шынаа, Сүт-Хөлдүн Хер-Тайга, Чөөн-Хемчиктин Хорум-Даг, Чыраа-Бажы, Хөндөргей, Баян-Тала школаларына пионер вожатыйлап, башкылап, өөредилге эргелекчилеп, директорлап ачылган. Төртүтүгүн чери — Бай-Булуң, өскө-төрөөн сууру — Баян-Тала.

70 чылдар эгезинде Хер-Тайга школазынга Борис Менниг-оолович өөредилге эргелекчи, бот дугайы — директору болуп, кады ажылдап-даа чордувус ийин. Ыңчан оон башкылаан эртеминге, ажыл-хүлээлгезинге бердингенин кайгаар мен. Шак ыңдыг кижиге-кады ажылдаарга, солун-даа, чик, хала чок-даа чорду. Башкылар өөредилге эргелекчилерин аажок хүндүлээр турдулар. Чүтлө шынын чугаалайы, Ишкин чоңу билер боор, чеден чылдар

үезинде Хер-Тайга школазы-нын ат-сураа кожуун туржук, республика иштинге диниктер турган болду ийин. Шко-ланың өөреникчилери олим-пиадаларга, уран чүп көрүл-дөлөргө, турисчи слеттарга доктаамал шаңналдыг чер-лерже үнүп турдулар. Школа-нын ол чаагай чачылдары ам-даа уламчылавышаан. Эко-логтук кижизидилге, туризм талазы-биле ажилдын бедик дененде тургустунганын школаның 60 чыл оюнга чо-рааш эскердизис.

Школа директору — шко-ланың арын, чөлөңгичи, ына-ныжы, бүзүрлө, идегели. Бү-гү-ле ажыл-чорудугазы оон директорундан хамааржыр. Шак бо эрге-дужаалга Б. М. Куулар хей чылдарда ажил-даан. Ыңчангыш партия райко-мунуң даалгазы-биле өөре-дилге-кижизидилге ажылы шала кошкап бар чоруур шко-лаларже директорладып чорудуп турган.

Хоочун улдуруткучу башкы-нын школалар директорлап чораанын чырылдып бижир чүве болза, бүдүн төөгү-дүр ийин.

ТР-ниң чоңуңун Улут Ху-ралынын (сездисиниң) ийиги чымыжынын депутаттарынын бир хуралынга чалсар үезин-де ужуражы бергендисте, ол бичиги сактышкын-даа чугаа-

лай каапты ийин: "Ажылдап келген чылдарымда чүгээр деп үнелдип чордум. Школа директорунуң ажылын черле белең эвес үүлө-дир деп үнелээр мен. Өөредилге-кижизидилге ажылы-биле кады школанын бүтү-ле ажил-агыйы, одаар от-көзүндөн эгелээш, харылаар апаар. Башкы кадрлар-биле ажил эң кол болуп. Улус өөредилгези-нин шугумунга 40 чыл бараан болдум. Республиканын аңгы-аңгы школаларыга ажилдап чорааш, өөредип, кижизидип, школа додустурган өөреник-чилеримден кымнарын чок дээр. Башкылар, эмчилер, ин-женерлер, чазак, чагырга, советтер ажилдакчылары, эртемденер безин бары — менээ улуг өөрүшкү болгаш чоргаарал. Өөредилге сайы-ды чораан Владимир Донгак, Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөлдө ко-жун эргелекчилери Никита Куулар, Светлана Соскут, Чазак-та Геннадий Монгуш, ТКУ-да кафедра эргелекчизи, фило-логия эртемнирнин кандидаты, доцент Клара Дорж, дээди эртемниг кижиге эмчизи Сесимаа Монгуш, юрист Рада Куулар оларга аажок чоргаар-ланып чоруур-дур мен.

Башкынын чымыштыг ажил-ижин кылбышаан, Борис Менниг-оолович школа директорлап барган-на суу-

рунга ажылга ак сеткилдин көргүзүп чораан. Хостуг үе-зинде шыдыраа ойнаарынга аажок сонугралдыг. Хары-даа суму, кожуун чергелиг шыдыраа маргылдааларыга доктаамал шаңналдыг чер-лерни ап-даа шаг болган. 1971 чылда сонгар хоорайларже турпоезд-биле эскурсиялап чорааш, 24 шыдыраачылар аразынга чемпионнаан-даа чери база бар.

Музыкага ынак, хылдыг хөгжүм херекселдеринге — шуптузунга амынгы ойнаар. Өөңүң ишти база хоочун башкы. Тырткы-Кара Мон-гушова — алызында Улут-Хем кызы кижиге. Баян-Тала-нын ажыл-ишчи чоңу башкы кенин аажок хүндүлээр. Кууларлар ийи оглу, ийи кызы эртем-билитте чедирип, амдырал-дык делгем оруунче үдөп кааннар. Ам олар боттары ду-залал ажал-агыйын хөгжүдүп, ногаа өстүрүп, мал-маган азы-лар, үстүндүн каракажыл каап чоруурлар.

"Россия Федерациязынын улус өөредилгезинин тергини" херек демдээнин эдилек-чизи Борис Менниг-оолович Куулар төрөөн чери Баян-Та-лада школада ажилдавышаан, байлак арга-дуржулгазын анык башкыларга дамчыдып берип чоруур.

Дайыгы ДАМБА-ХУУРАК

ТАР-НЫҢ 80 ЧЫЛЫНГА УЛУГ-БЫЗАН

Очерк

КОНКУРСКА

Валерий ШАРАВИИ

(Уланчызы. Эгези № 84 "Шыда")

Ачам аараан. Ачам, авамга дузалажыры-биле Абаканын пединститудун катташ, чанып келген мен. Ачамны эмчилет-кеш, Балгазынче чорудукаш, бодум солун черинге ажалдай берген мен. Ачам, авам ажал-даарынга черле аажок кезээ улус чораан. Черле холу курут олурбас. Бир-ле чүвени кылган турар. Авам база "сөөк" кезээ кижин. Авам бирик билбес-даа болза, чүвеге чайгаар өөреничел кижин. Бажын-Алаак ортумук школазынын хлевин чээрби чыл хире быжырып келди. Ачам кончут анык тургаш-ла, бажын деп суратжы берген. Ада-иенин мээк кижин болуп өзеримге киирген улунун дугайын манаа чугаалаар боладым. Бөгүн ачамнын мээк өздүмгө, мээк күш-ажылчы аажы-чанымын боттанырынга кайы хире салдарлыг болганын чугаалап эгеледим.

Бичин чамымда-ла мени ажалга ачам өөрткен. 5-6 харлыымда-ла ачт мунуп, чааш атка чортуп чоруур аларган мен. Кижинин хевир-леттинеринге ажалдан ажыктыг чүве чок. 6-7 харлыымда ачамнын дузалакчызы болу берген мен. Алды харлыымда ачамга шары бажы тулуп бээр турдум. Ачам кургак пөштү ужураш, ош шарыга чүдүрүп турган. Сөөгүм шала бичин турган, чамдыкта шары мени хөө таварып кааптар турду. Ачам шарынын бир чарыгын ач чудукту өргөн-биле көдүртүп кааш, өске чарынын чүдүрүп чүве. Ынчалдыр шарыны иелээ чүдүрүп аар турдуус. Оон иелээ кургак пөштү дилер турган бис. Баштай даван-даак кылгаш, оон кырынче мени үндүрүптер. Хөмүрүн сугга чуурга, хендири аана шыгыт-каш, пөштү шугунаар. Мээк сорулган болза пөштүн кырынга туруп алгаш, алаандан келген хирээни шугумун эдертир турду. Амытан аар чүктү ачам боду алды. Ынчалдыр иелээ пөштү дилер алдыр турган бис. Сес харлыымда ачамнын бажын херээни кижикчи апарган мен. Ачам, авам инчангаш мени мактаар аларган. Ынчалдыр бичин шаамдан күш-ажылга өөренип, аажылаарынга чачыга берген мен.

Ачамны эдилер чорааш, оон уран аргазын бүүдү шингээдил ап чордум. Шаанда ачы-төлүн биче чаштан ажалга өөредир чораан. Ынчалдыр багай чачылдан ады-

рып алыр турду. Ач чамдык ада-иелер уруг-дарын сула салып, улгалып келгеш, боттары ажалга өөрени бээр ыйнаан деп боттарын боттары мегелеп турарлар. Чүвеге чачыгып деп чүве ындыг амыр эвес, үе, чылдар негет-тинер апар.

Шевр кижиге хей херексел негеттинер деп чугаалаан болгай бис. Өске кижинин кылган чүвези сагышка четпес, бир-ле черин чедир кылбаан болур. Ынчангаш шевр кижин хер-херексел сагыжыга киир болу кылып алыр. Ачамнын хер-херексели хей. Оозун кижиге тулупсас, бизи чидиг, ондактыг. Тускай хаар-жакта делгей аскан, шоочалыг турар. Ынчангаш анал кылдыр дээде ажалдар. Ынчангаш черинде тускай столду дерип тургускан. Столда ыяшты шимчeves кылдыр тутсуп алыр дилгит демирин быжыг-лаан Столдун кыдында ыяшты быжыглап алыр тускай херекселди быжыг-лаан. Ол херекселди башып, чоктады турар. Ынчангаш анал кылдыр даа хемчээлди ыяшты анал баш удур кондуруп ап болур. Шевр кижинин тускай столу чазанырынын бир негелдизи болур.

Дарган кижинин хөрүү турар. Хөрүү-биле хөмүрүн чал-бырааштыр үрдүрер. Хөрүктү чагыс талалыг, ий талалыг-даа кылып болур. Хөмүрге туралаан ыяш хөмүрүн ажаллап болбас. Дарган хөмүрүн өжүреринге пар ыяш, дуг аймаан ажаллаар. Чүте дээрге ол ыяштарын хөмүрү үр кывар болгай шынары эки болур. Дарган кижинин херексели база хей болгаш ыяш-бүрү хевирлиг болур. Хей хевирин улуг, биче маскала-ры, үтээштер, ыяш-бүрү эгзээр, канныыр, дунзалаар дээш, черле чүнү хергелевес дээр. Дарган, бажынчы улустун өрүмүрени безин ийи аңгы болур. Дарган кижинин өрүмүн бажынчы кижини ажаллап албас. Ынчангаш өрүмнер дарганнаар, бажынчаар деп ийи аңгы турар. Бажынчы кижинин хирээлери улуг, бичелер оларнын бизи безин нарын, бөдүн деп ылгалыр. Демир хирээни аңгы болур. Чүве кылырынга ыяш-бүрү хевирин, сорттун демир херек апар. Дарган кижини мөңгүн таптаар дөжүлү, маскалыг турар. Дарган өөрткен, ыяш-бүрү хевирин билзектерин, холга сугарып, чаага-ларын, эгер бажышыкынарын, чүгөн, чулар херекселдерин болгаш өске-даа

чүдүлдери ачам кылып билер турган. Мөңгүн чымчак болганын тускай херекселдерин, хептерин негээр. Тускай хептерин колдуунда сыын ыйызындан кылыр. Ол хептерге тускай хээлери, чуруктарны дүрүлээр. Ызы-бүрү дүрүлүн хептерин дарган кижиге албан херек. Ынчангаш дарган кижинин херекселдерин кайы хамаанчок кижин дээп болбас. Эң ылаңгыя мөңгүн таптаар масказын, дөжүлүн тускай черге шыгжаан турар, шийбакталбазын дээр.

Бажынчаар, дарганнаар херекселдерин дугайын анык-өскөнгө билдигир болзун дээр тайылбырлады. Мээк ачам Мөңгүн Севилбаа ыяштан кылыр, дарганнаар талазы-биле шупту чүвени кылып билер, үезинде ховар дээр шевр кижин. Мен ачамга чоргаарлап мен. Оон чогум адын адаас, шупту-ла Улуг-Бизан дээр. Чоок-камыда дөң-нежир кижин чок шевр-да болза, ачамнын мактаным органын динчеп көрбөз мен. Мактангырыга хөңнү чок кижин.

Даргаларга туттурган эки эки бажындан квартира алган мен. Ол бажынчы үнелээс кижини чачыс ачам болган-дыр. Бажынчы дээринин, ханаларын топтап көргөш, сонга, хаалгаларын, эжиктерин суйбай туткулааш. "Эки-ле кылган бажын-дыр!" — дээр. Оон өске кым-даа ындыг үнелел бербөз. Кандыг аалчарлар, кандыг кижини кирбөз дээр. Шевр кижинин караа көсүк, нарын кылган чүвени дораан эскерип каар. Бир катал колхоз баштаар чери Улуг-Бизанчыны Москвага аян-чорук кылып чорзун дээр. Оон сонургаар чүвези онзагай болган-дыр. Тулуту канчаар кылганын, чүнү-биле тутканын сонургаар. Тулут, суйбай туруп алыр, чок болза кайгааш туруп алыр, кады чорур өөрүнге дыка шүттүт кижин болган. Москва чораанын айтырарга, пат кайгап чугаалаар: "Бо орус чон кайгааш-ла болбаазын улус чүве-дир. Бажынчы безин шупту тиг чок кылдыр кылып алыр улус-тур. Ону мен Москва чорааш, караам-биле көрүп, бүүрүдир!" — деп кааш хүлүмзүрүр.

Бичини чорааш-ла бизан херээнге чачыгып, бизан, дарган херекселдерин канчаар ажаллаарын, чижээ, пөштөн чүнү кылырын, чаа-заарга чымчаан билер аларган мен. Пөштөн стол, сандай, шкафты чазап ап болур.

Хаарылгалаарга — чымчак, кадаг кагарга — чарылбас.

Хадын бажыг болганын эзер, хаак, шамак чазар. Адыр хадынны эзер бажы кылдыр сомнааш, хой кааазыныч киир октаптар. Чайгаллап чорурда кажаа кырынче үндүр октаптар. Кажан куураптар када бергенде, ам эзер бажы кылдыр кержек-биле чонуп эгелээр. Ачамнын кылган эзери аажок атка тааржыр болгаш чараш. Ынчангаш ачам эзер чазап алырга, кулунтук бени баглап бергеш, эзерин союп аллаар турду. Ынчангаш ачам бүтү назында, эзерге чедимес, авамнын калбак баштыг эзерин ажаллап келген. Чадаанын те-рөөндө доскаларын, дес-пелерин чазап, бизан кижини кылып чүвени шуптузун кылып чорду.

Бажын-Алаак суур хенер-тен тыттып келбээ. Баштай суурну орунга кидис өглер дөң болгон турган. Бора-Хелден көшкен кезек өглер Чудук-Кажанга кээп хонган. Оларны Чудук-Кажанга "чу-дурку байлары" деп чочулап турган. Чүте дээрге Бора-Хелден көшкен өглер Чадаана өглеринден бай-шыдалдыг турду. Бистин өвүс безин чүс ажал хей, өшүктү, 5-6 саар инектиг, 10 шаа чыгыт мадыг турган. Чамдык өглер 500-600 хире хойлуг, чылгылыг-даа улус турду. Ынчангаш Чудук-Кажанга байлары дээринин барымдаазы черле бар турган.

"Искра" колхозтун суурун баштай Баян-Дугайын Кызыл-Хаах деп черге турду деп турган. Бир-ле дугаарында школа туудун эгелээр. Ачам сулуг шилин (орус кижини белекке берген) тулуп алгаш, оон таван салдырды. Оон соонда ол школаны Бажын-Алаакка эжеп турттурду. Амгы интернат ол. Бажын-Алаакка эгезинде школа бажынчы, бичин садыг, оон ыяш ийи-хире бажынчыгаштар бар болду бе? Баштайгы чурт-талга бажынчыгаштаа ачам салган ышак чүве. Оон чанынга Сурун-Хор ашактын бажынчы дээр, оон-моон бажыннар эндерилп келген. Көшкүн тыва арттыг турум-чүт эгелээни ол.

Садыг, контора, ясли-сад дээр, улуг хемчээлди бажыннар эндерилген. Ол бажын-нарын таван салырынга Улуг-Бизан ыяп-ла кижирин турган. Ачам шилдиг суун тулуп алгаш, оон-биле шыгап тургаш, шын, дорт кылдыр салдырар. Ынчангаш пенсия-лай бергештиг-даа чажам ди-

вес чоруп-ла каар чораан. Ачамнын арга-суме катпааны бажын барык ховар дээрин Бажын-Алаак суурну чурт-такчылары утпаан.

Чеже-даа шевр кижин болза, ыла хей чачыгы, ыла хей сонга, хаалга кайын күш чедер. Аныктарны бизанчы херээнге өөредир херек, ыла-чангаш бир дугаарында дел-гем, улуг чазаныр чер херек. Ындыг черин колхоз туткан. Чазаныр херекселдерин со-гар дарганнаар чер херек. Ону туткан. Хер-херекселди дарганнаар черге кылган. Ачаа чазаныр он ажыг столду дерээр, салган. Бажынчы херээнге ачам он ажыг оолдарны өөредип кирген. "Ажырбас боор он", "Бүдө бээр он!" дээр хөөнерини катган. Кол чүве шын шийылдан, шын делгел-делден хамааржыр. Эренгей-леп черле болбас. Шын шы-гаарындан амытан чүве эгелээр. Холду шын тулуп эдикти-рер херек. Дораан өөренири болбас, ылачла-даа чөгөнип черле болбас. Башкыныг тайылбырын шын динчеп, кичээнгейлиг, шын шыарынга, шын делгелел кылырынга өөренип, көрүп ап турганнар. Үе эрктен. Урей кылыры эвээ-жээр. Ынчаар чазаныр пех тургустууган. Өөреникчилер бажынчы өөртүп эгелээр. Буянын бажынчыга өөрүп четтиргенин илердир арга-зын тип чадап, чамдыкы арга-даа экеп кудар, кырган-нарын бажынчы да халас септеп берип турганнар.

Хей бизанчылар ажалдаар болганда, хей чымчак ыяш херек турган. Ынчангаш кол-хоз улуг пилорааны кылып тургускан. Ачаа ажалдаар кижилерин база өөрткен. Улуг-Бизан баштап алгаш, тайгадан кургак пештерин өөртүп эгелээр. Шакынчаар бизанчыларны чүтөл колхозка эвес, бүтү кожунага белекке эгелээр. Колхозка хей бизан-чылар херекчок аларга, бизанчыларны чамдыкы ко-жуунун ыяш чазар черинге, совхозтарга-даа тарап үнүлээр.

Севилбаанын дарганнаар чорук колхозка аажок ажык-тыг болган. Чамдык демир кылдырны механизаторлар боттары кылып ап, сөөлүндө барып кончут дарганнар оон үнгөн болгай. Чамдык кижин дарганнаарын херээни долузу-биле шингээдил ап, харын-даа езулуп мөңгүндө чүве кылыр, хээлээр кижилер тыттып, дарган херээни улам-чылаан.

Ачам хола, мөңгүндө

өөктерин кылып, хээлээр турду. Оон ажы-төлү ону эдилеп чору. Кылган эдилелдерин са-дарынга ачам хөңнү чок. Мөң-гүнү улуг эвес отка эргизер. Ынчангаш хөрүк хергелевес. Тускай үтүтүт чес ажылдар. Чамдык кижилер чести эсти бээр деп болаар чалаас. Ол шын. Чес-биле ырактан үр-дүрер чүве болбас ийик бе? Мөңгүн тини дунзаа дээр тус-кай чүүл-биле дунзаалаар. Дунзаа мөңгүнүн тик-биле ден турар ужурул. Дунзаа ар-тык, дуду болур болза, тиг ча-раш эвес болур. Ынчангаш мөңгүн дунзаалаар деп чүве кончут харыскалгалыг. Ачам мөңгүндө эзер бажышыкы-нары, чүгөн, чулар херексел-дерин кылып кижин. Оларны чүтле чагыт езуугаар кылыр чораан. Чачыгы кылып кижин баштай мөңгүн экээр турган. Мөңгүн ховар болганын мөңгүн кылылгар база ховар. Ачам кыраан, караа четкес-тип келген. Ынчалзаа херек мөңгүн-биле урулгарыга, ке-нээттеринге, улуг оглууну урууга чалгыныг хээлгит бил-зектерин кылып берген. Мөң-гүнү та кайын тыг алаан. Шыгжап чораан чүвези-ле боор.

Бир катал мындыг тавар-ылга болган. Колхозтун чазаныр цехи өрттөнип калган. Ачамга ол канчаар-даа аажок улуг, аар согушкун болган. Аныяндан чып келген хер-херексели шупту өрттөнип калган. Ашак ийи хондур аш-чем-даа ишпээр. Бажынчы дөрүндө чазаныр черинге таакылал-ла орап болган. Ал болуру ол-дур дээштин улус кээп чүнү-биле-даа алаакты-рып чадашкан. Ийи хонганда ыды үнүп, аш-чемге кээп кирген дээр. Өрттөнгөн чүве-зини чамдыкы болу кылып алган. Севилбаанын чүтөл хер-херексели өрттөнгөн эвес, оон сагыш-сеткилин чамдык кезин өрттөнип калган. Өрт соонда улам ха-дыган, улус аразынче хире-бестээр. Өрт ачанын дыка өскерткен. Оспаксар апарган. Чааскан оруксаар.

Ачам черле ындыг кижин, чүве магадаар. Ачаа консерва хааржаан безин андара-дундере туткулаан, топтап көргөн оор. Ону кижини кылып ап шылдар бе? Оон мындыг түнелди үндүрер. "Бо орус улус кайгамчык-ла болбаазын улус-тур ам! Мия бо демир хааржаакты безин бүткен аксы безин билдимес!" Оон ол эскериктер чорук кижин болган кайын билер. (Уланчызы).

ӨРТЕМЧЕЙГЕ ЧҮҮ ТУРБАС ДЭЭР

ЧҮРЕК ОРНУНГА ПОМБА

Аары кижинин чүрээр автономит кылымал чүрек-биле солур кезип эмнээш-кини АКШ-ка кылган.

Бод дээрге кардиохирургия теөгүзүнге бир дугаар болган таваарылга-дыр, чүте дие моон мурунда кылымал чүрек аппараттарын ажал-дадыры-биле өске черге кожар турган. Ындыг чорук кестирген кижинин орга-низмине кескен кешти дамчыштыр балыг аарын киирп болур.

АКШ-тын Кентукки штат-тын Луисвилге кылган бо операция чедишкенин эрткен. Онзагай аппаратты ти-тандан болгаш пластикадан кылган, бир килограмм ден-зилгит, трейфрут хире хем-чээлгит гидравлика помпа (сортурар насос) болур. Ону херек иштине эвес, оон даштынга тургузар батарея-

калар-биле ажалдадыр, ук-батареяларын күжү төнөргө, оларны катал октап алыр.

Хоочураан чүрек аары-лыг кижилерге ону тургузар. Кезип эмнээшкенин аарыг кижинин назыны бир ай хире хуусаалыг артканда, чорудар. РФ-тиң Кадик камгалаа аамызынын трансплантология болгаш кылымал органнар талазы-биле эртем-шинчилел институтунун директору, академик Валерий Шумаков манаа хамаарыштыр мынча дээр: "Ам эмчилерин соруп-газы болза ындыг чүректин он чыл ажалдаарын чедип алыры болур".

Россияда кылымал чүрек системанын үш телевидели бар. Ынчалза-даа ашха-херек-гиниң чедишпези-биле бо талазы-биле ажал дыка оожум чоруп турарын Валерий Шумаков демдэггээр.

"ОРОХОНУ" ДИЛЕП ЭГЕЛЭЭН

Оливкодан бүдүрер "Оро-хо" деп үстү салгылардан дү-ген хураап алыр ажалды Испанияга эгелээр. Ындыг шийтпирни Испанияны Кадик камгалап болгаш хер-гел аамызы хүлээп алган.

"Орохо" деп үстү эки шин-чилеп көөргө, кижилерин кадыныга хоралыг химиктиг бүдүмелдер ында бари иле-рээр. "Орохо" ольвины үш дугаар сы тулуп тургаш алыр. Бир болгаш ийи дугаар сы тулуп алганда, соок арганы, а үш дугаарында алдыра, белик температура аргазы-биле алыр. "Орохо" үш дугаа-рында изир арга-биле алыр эвде, бензоперон хевирин озалдыг химиктиг катты-жышкыны ук үске тытты бээрин специалистер тода-

раткан. "Орохо" деп үстү Россиянын рыноктарында сатып турар бе азы сатпайн турар бе дээрзинге эксперттер харылап шыдааан. Ынчалза-даа бистин рыноктары-рыкыста улуг өртөктит, белик сорттун узун сатып турар. "Орохо" — эң адаксы сорттун үзү.

Специалистерниң бода-лын езуугаар алырга, чазыс сорттун "Орохо" россияны рынокта бар бооп магат. "Оро-хо" деп үстү кадыкшылга озалдыг апарганын дуга-йында динчиды Испанияда улуг дүрүлдү болдурган. 1981 чылда "кольса" хевирин үнүш узун ажалгалар, 650 кижин өлгөн, муң-муң кижин инвалидтер апарганын испан чон утпаан.

СОЛАГАЙ КУЛААНГА СЫМЫРАН

Ынакшаан кызынын чү-рээр ылап билеп алыр дие, оон солагай талакы кулаанга сымарырга, эң чүве-дир. Ындыг түнелди Техас штат-та эртемден Тэу Чон Сим кылган.

Ол 62 херээнге эки тура-чылар биле шенелде кылгаш, херээженерге ынакшылдын оларнын оо, солагай кулак-тарынга сымарып илереткен. Херээженер кайы кулак-тары биле эң дыннаан деп болаар силер? Ынакшылдын илердип, сымарып чугаа-

лашкан эки турачыларын — херээженерин 64 хуузу ынакшылдыг чыгыс сестерин солагай, талкы кулактары-биле эки дыннаан илерээр, 88 хуузу октады кулактары-биле чүгээр-дыннаан бооп турар.

Ынчангаш "Херээженер кулаа-биле дыннааары-нга..." — деп сестерге "ылапты солагай талакы кулаа-биле" деп сестерин немээр шын бооп турар деп, Тэу Чон Сим бүзүрөткен.

41 ЧЫЛ КАДЫ ЧУРТГААШ...

Дерт чыл билер рефе-рент-очулдурукчу 68 харлыг Ханелорэ — Германиянын мурундагы канцлер Гельмут Кольдун кадыны бодунун күзээнин езуугаар амы-тын-дан чарылган. Олар ийи оолдур. Ханелорэ сөөлгү 8 чылда үнүп орап хун көөр хөңнү чок аларган. 1993 чылда кезинге шившик үнүп кээр, эми-биле сүмөлөш-кеш, үш бөрөк пенциллиин ижипкен чүве-дир.

Оон улаштыр хун чырын-дан тыттыр аллергия-биле аараан. Дыка-ла хилинчек-тенип чораан. Оон кезинге хун чырынын чачыс херели дээптерге-ле, кежи өрттө-ген чүве дег кызып кээр. Шыдажыр аргажок кижир. Сөөлгү чылдарда чырык эрпес сонгалыг бажынга чурттап келген. Чүтле дүеки үеде дашкаар үнер. Бо чылдын

май айда Турцияга эртен бичин олгунун куда дүжүргөн шайлагазынга безин барбаан.

11 шак үезинде Кольдун хууда чолаачызы Экард Зевеер болгон оон кадыны Хильде (Ханелорэ ажап, карактап турган) чедип келгеш, эжик соккарга, кым-да харылааан. Бажынны артык дулгуур-биле ажиткаш, кирип кээрге, канцлерин кады билгип чыткан. Ашаан-га, оолдарыга болгаш өнүк-теринге бижээр чагаазы чанында чыткан. Эмнерин эндере ижипкеш, амыды-ралындан эки тура-биле чар-лып чорутканын ында дык-наткан болган.

Гельмут Кольга кажы-далдын чүс-чүс телеграммалары келген, оларнын аразы-нда Борис Ельцинниң, В. Путин-ниң кажыдалдары бар.

ЭШТИП ЧОРААШ ААРДЫМ

— Каш хонук бурунгаар бүтү ө-бүлөвис-биле хоорай кылды үнүп, хөлге чаа-ла эжиндик. Элээр каш хон-ганд, хырым алаа аарып, сидим кыстыгар аларды. Цистит-биле аараан-дыр деп бодай-дыр мен. Канчалымза, чүнү кылымза эки ирги? — деп, номчучу айтырган.

Ачаа хары мындыг: — Дүрген-не эмчиге бары-нар, дүрген! Бодунар эми-нер болзунарза, бойлааны ол. Цистит (сыныг аары) орга-низм эмин эрттир сооганда, тыттыр аары. Оон тыттыр кол-чылдааны — халдыр-сыңы-же киргенде, колдуунда-ла анги-на-биле аараан соонда,

тыттыр. Гинекология болгаш шээр аарыглар соонда, тып-тып кээр. Эмчиге баарынарга, сидерин сидинерин нийти анализин алыр. Сынын аараанда, цистоккопия шин-чилел чорудар. Сынын тускай суук бүдүмел-биле долдурар, цистостати — дуран дег көөр тургузугу ынаа киирер, органын бай-далын ол дораан "көрү" каар. Колдуунда чыттырып эмнээр, хей суук чөм ижиртир. Ыжырган чөм аймаа болгаш чидиг продуктулар-биле чөм-гербер. Бактерияларга улур терапийа, чамдыкта физио-терапияны ажаллаар.

МЮЛЕРНИ ТОМУЙЛААН

Америк президент Буш 56 харлыг юрист Роберт Мю-лерни истэшоннер чорудар федералдыг бюронун дирек-торунга томуйлаан. Бюронун мурундагы директор Луис Френи ажалындан дүжүргөн, чүте дие оон агенттерин америк ядролуг чажыттар

оорлап турган кыдаттарны илеретпээр, Оклахомага ча-стынын документтерин судка кирибээр, 15 чыл иштинде хөдөлгө келген, эскерлик Роберт Хансенни сойгалап шыдааан.

Парлаага медээлерин Алексей АИР белеткээр.

АВАҢ СӨЗҮН УТПА

2001 чылдың январь 11-де "Шып" солунга үгөн "Чүткүлдүт чор, уруум" деп Кызыл-Мажалк суурну чурттакачызы Сал-бакай Доржунун бижээр матеиалынга хамаарыштыр бодумун сагыш-сеткилин илереттим.

Ол муңгарангыг чагаа ылап-ла көрөгөнчөг болгаш кор-гунчуг-дур, сагыш-сеткилин дүвүрелди болдура бээр-дир.

Эгезинде чачыс кижек кижиксидим. 1961 чылда май-ның ортан үезинде Чадаа-нанын поликлиниказынын чанынга сандайга олур мен, 9 класс доозуп турар үем чүве. Сандайда ийи хоочун аңчы-ларын чугаазын динчеп олур мен. Хөндөргейнин алдарлыг аңчызы Хулер-Боо Монгуш чугаазын эгеледи.

— Бир-ле чанын сес ай ортан үезинде Хөндөргейнин Чылангынын кудун хун шала өрү турда, кылаштап бадил олур мен ийин. Бокта бо ыйнаан, мурунда даг-иргек туруп алды. Ам канчаар, боомга-даа, улуг бижемге-даа дегбейи, чачыс черге туруп алгаш, кончуттунуп-ла тур мен, элээр болганда, кара чүве кылаштап чоруй барды. Оон элээр кылаштап олура-рымга база бо доза туруп алды, база-ла демги ышакш, кончуттунуп кадым, кылаш-тап чоруй барды.

Өлдөптин але деп бодал-биле оруум уламчылап чоруп олурарымга, даг-иргек база үш дугаар шуптү ширин, артында өскөдиг апарган орукту дуй туруптун. Ам канчаар боор, болза ол-ла

Муңгарангыг чагаага хамаарыштыр

АВАҢ СӨЗҮН УТПА

ыйнаан дээр, бодум демги-зинден артык шырааклыг үн-биле, та кайы хире үе эрктен, кончуттунуп тур мен. Даг-иргек оон динчеп туруп-туруп, элээр дүргөн чорутуп.

Оон аалдарга чедир кылаштап келдим. Таңдын ээзи безин ол байдалды билп каар, дириг араатан безин ол хире утааныг-дыр деп чүвени билдим — дээр, кырган чугаа-зын төндүрүп кагды. А бо болуушкун чырык хүндүс утаан-сарылдыг, мээ-медер-реддиг кижилер аразынга болган чүве-дир.

Материалды номчуп олурган, үш катал карактарым чажы тектүп келирге, чүзар-демирге чунуп ап тургаш, номчуп доостум. Алыс бодум башкы, беш харлымдан эгелеп аамын эргеледин көрбөз болгаш, баарым ыстай бээр чорду. Үр чылдарда удулур ажилдарга орус, тыва чон аразынга ажилдап, үжөн ажы

